

Des te meer komt de lezer te weten over geld, op macht beluste commissarissen, rivaliserende directeuren, dreigende faillissementen en ruziënde bisschoppen. De opbouw van het boek is curieus. Bij ruim 150 bladzijden tekst is de auteur op pagina 65 al in 1927 aangeland. Aan de jaren 1931-1932 wordt meer dan een derde van het boek besteed. Ruw geschat bestaat het voor meer dan de helft uit citaten. In de noten vindt men van alles en nog wat, hetgeen bij de benodigde 40 kleinbedrukte pagina's niet behoeft te verbazen. Bij het lezen had ik als recensent dikwijls moeite om aan de veelheid van gegevens een enigszins stevig touw vast te knopen. Wie echter belust is op (financieel) scandaleuze weetjes vindt heel wat van zijn gading. Is het niet aardig om te weten wie indertijd als de rijkste katholiek van Nederland werd beschouwd? Of dat Aalberse als minister heeft willen aftreden om zijn journalistieke oogappel van de ondergang te redden?

J. A. Bornewasser

H. Schijf, *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, 259 blz., f47,50,-, ISBN 90 73052 75 0).

Netwerk is een trendy troetelterm geworden in zowel sociaal-wetenschappelijk als historisch onderzoek. Door historici wordt de term netwerk in de regel losjes gebruikt als onbestemde verwijzing naar ingewikkelde en vertakte betrekkingen. In sociale wetenschappen worden netwerken vaak op een meer formele wijze gedefinieerd en geanalyseerd. Formele netwerk-analyse omvat methoden en technieken voor het beschrijven van relatiepatronen met behulp van de wiskundige grafentheorie. Deze benadering leent zich ook voor toepassing op zeer uiteenlopende terreinen van historisch onderzoek, bijvoorbeeld naar investeringsstromen, verkeerspatronen of processen van culturele diffusie.

In Nederland (en ver daarbuiten) heeft de formele netwerk-analyse ruime bekendheid gekregen door de klassieke studie *Graven naar macht* (R. J. Mokken en F. N. Stokman, 1975), een uitgebreide speurtocht naar het patroon van dubbelfuncties in het bedrijfsleven in de jaren zestig. De grote betekenis die vaak aan netwerken wordt toegekend, rechtvaardigt onderzoek naar hun totstandkoming, vorm en functie. De studie *Graven naar macht* werd beheerst door de veronderstelling dat verschillen in netwerkpositie uitdrukking waren van verschillen in macht. Er bestaan verscheidene theorieën over de functie die dergelijke personele verbindingen tussen bedrijven vervullen. Zij verklaren het bestaan en de vorm van een netwerk uit respectievelijk financiële controle, functionele afhankelijkheid, managerscontrole en sociale cohesie.

Het proefschrift van de Amsterdamse politicoloog-methodoloog Schijf behelst een soortgelijk onderzoek naar personele verbindingen tussen Nederlandse naamloze vennootschappen in 1886. Schijf gaat niet in op de eventuele implicaties van netwerkpatronen voor machtsverhoudingen of voor economisch gedrag, maar beperkt zich tot een beschrijving van de samenstelling en de vorm van het netwerk aan de hand van de genoemde theorieën (5), alsmede toetsing van de theorieën aan de bevindingen.

De conclusie is genuanceerd; zij komt erop neer dat de behoefte aan financiële controle door banken en functionele afhankelijkheden tussen naamloze vennootschappen de vorm van het netwerk maar zeer ten dele kunnen verklaren. De theorie van managerscontrole bleek (volgens Schijf) niet toetsbaar aan de gegevens. De betekenis van het netwerk moet vooral worden

gezocht in het scheppen van cohesie binnen de financieel-economische elite. Dit wordt door Schijf puntig uitgedrukt: 'Het belang van het netwerk ligt in het netwerk zelf' (176). Met deze conclusie heeft Schijf een welkome bijdrage geleverd aan de sociaal-wetenschappelijke theorievorming over dubbelfuncties.

Voor historici is de waarde van dit onderzoek vooral gelegen in de uitvoerige kwantitatieve beschrijving van de personele betrekkingen tussen de bedrijven, alsook het patroon van ontmoetingen tussen personen als gevolg van het bekleden van bestuursposten in eenzelfde bedrijf. Het netwerk tussen personen en het netwerk tussen bedrijven blijken, niet verrassend, eikaars spiegelbeeld te zijn in die zin, dat centrale bedrijven centraal zijn omdat in hun besturen de centrale lijnendragers zitten. De vele mogelijkheden van netwerkanalyse tot systematische beschrijving van ingewikkelde patronen op allerlei niveau 's worden door Schijf behendig benut.

Bij zijn werkwijze moeten niettemin enkele kanttekeningen worden geplaatst. Schijf bepaalt zich in hoofdzaak tot toepassing en toetsing van een aantal theorieën aan de netwerkstructuur in een enkel steekjaar (1886), aangevuld met gegevens over dubbelfuncties tussen een aantal naamloze vennootschappen in 1902. Zijn vraagstelling is eerst en vooral sociologisch en nauwelijks historisch. Juist in een economie die een diepgaande verandering doormaakt, is het proces van netwerkvorming en -ontplooiing in wisselwerking met de economische transformatie veel interessanter dan het patroon op een betrekkelijk willekeurig gekozen moment. Die wisselwerking zou ook aanleiding moeten geven tot het formuleren van nieuwe, meer 'genetische' hypothesen over netwerkontwikkeling. De stellige bewering (13) dat netwerk-analyse alleen geschikt is voor statische analyse van structuren en niet voor dynamische analyse van processen is een even betreurenswaardige als hardnekkige misvatting.

Een systematische uiteenzetting van die economische ontwikkeling in het algemeen en van het proces van incorporatie in het bijzonder ontbreekt, terwijl bij vele losse opmerkingen hierover vraagtekens kunnen worden geplaatst. Een voorbeeld is de bewering (5) dat de meeste ondernemingen feitelijk eigendom waren van de oprichter-directeur. Het wringt ook met zijn uitspraak (2) dat de oprichting van naamloze vennootschappen vooral werd ingegeven door de behoefte aan grootschalige externe financiering. Wel erg vaak en gemakkelijk—en meestal ten onrechte—beroept Schijf zich erop dat de bronnen ontbreken (zie onder meer 7, 11, 109, 183). Dat heeft hem niet weerhouden van het geven van allerlei met 'vermoedelijk' of 'waarschijnlijk' gekwalificeerde ad hoc verklaringen.

De gegevens over 142 geselecteerde naamloze vennootschappen zijn ontleend aan Van Nierop en Baak's *Naamloze Vennootschappen*, ten onrechte aangeduid als 'voor beleggers de belangrijkste informatiebron over de financiële toestand van het bedrijf'. De steekproeftrekking roept eveneens vragen op. Schijf heeft eerst een negental bedrijfstakken afgebakend en vervolgens daarbinnen de bedrijven geselecteerd met een maatschappelijk kapitaal groter dan het sectoraal gemiddelde. Daardoor wordt het wel of niet opnemen van een bedrijf afhankelijk van de sectorale indeling. Omdat het gemiddelde per sector sterk verschilt, zijn vele kleinere naamloze vennootschappen (bijvoorbeeld bouwmaatschappijen) wel geselecteerd, maar sommige zeer grote bedrijven in andere bedrijfstakken niet. Het streven naar brede vertegenwoordiging van bedrijfstakken is niet alleen omslachtig, het leidt ook tot vertekening van de stand van economische ontwikkeling. Omdat Schijf nergens in zijn studie rekening houdt met de kapitaalsomvang van de bedrijven, wordt deze vertekening niet gecorrigeerd. Zij wordt nog verergerd door het feit dat de koloniale naamloze vennootschappen, overigens zonder motivering, buiten de steekproef zijn gelaten. Dat is spijtig, want het betreft ongeveer een zesde deel van de toenmalige Nederlandse naamloze vennootschappen. Nog vreemder is het, waarom dan wel de Billiton maatschappij, Deli-brouwerij, Nederlandsch-Indische handelsbank, Nederlandsch-Indische landbouw maatschappij, Nederlandsch-Indische tramweg maatschappij, Oost-

Indische zee- en brand-assurantie maatschappij, de Semarang-Joana stoomtram maatschappij en de Weltevreden exploitatie maatschappij van bouwterreinen zijn opgenomen. Als het criterium is geweest, dat deze koloniale bedrijven hun zetel in Nederland hadden, dan is dit criterium niet consequent toegepast: enerzijds waren vele niet geselecteerde koloniale bedrijven wel in Amsterdam gevestigd, anderzijds werd de Bataviasche zee- en brand-assurantie maatschappij (zetel Batavia) wel geselecteerd.

Nog problematischer is de samenstelling van de steekproef van naamloze vennootschappen in 1902. Daarin zijn alleen die 104 naamloze vennootschappen opgenomen die in de steekproef voor 1886 waren opgenomen en in 1902 nog bestonden. De samenstelling kan op geen enkele wijze worden beschouwd als een aanvaardbare afspiegeling van de in 1902 bestaande naamloze vennootschappen. Niet alleen is de selectie kleiner geworden in een periode dat het aantal naamloze vennootschappen juist verveelvoudigde, ook zijn nieuwe bedrijven en zelfs bedrijfstakken (olieindustrie) afwezig. De uitspraken over continuïteit en de vergelijking met netwerken in andere meer geïndustrialiseerde landen (Duitsland met name) zijn daarom zeer aanvechtbaar, althans niet behoorlijk onderbouwd.

Opmerkelijk is dat Schijf—een van de Nederlandse specialisten op het gebied van netwerk-analyse—uiterst terughoudend is in het hanteren van indices die het netwerkpatroon beschrijven. De reden voor de terughoudendheid is dat het zeer moeilijk is om aan indirecte relaties betekenis toe te kennen, en dus ook aan daarop gebaseerde maten (26). De meest gebruikte maat is de graad: het aantal lijnen per punt (persoon c.q. bedrijf). De graad zegt alleen iets over lokale centraliteit en niet over 'de' positie in het netwerk, al wordt dat soms gesuggereerd (156). Op het intermediaire niveau worden allerlei subgroepen zoals clique's onderscheiden. Maten die zijn gedefinieerd op netwerkniveau en die de structuur van het netwerk in zijn geheel karakteriseren worden vrijwel niet gehanteerd, met uitzondering van de dichtheid. Die maat zegt echter niets over het lijnenpatroon en is ook niet erg bruikbaar als het gaat om vergelijking van netwerken van ongelijke omvang (al wordt dat door Schijf wel verscheidene malen gedaan).

Tenslotte ontkomt ook Schijf niet aan een zeker operationalisme dat wel meer netwerkstudies aankleeft. Allerlei groepen en patronen worden niet onafhankelijk gedefinieerd en vervolgens zo goed mogelijk vertaald in netwerktermen; dikwijls gebeurt het omgekeerde, met name in de overigens interessante paragraaf over positienetwerken. Dat de operationele definities variëren per onderzoek wekt de indruk van een zekere willekeur.

Het sterkst doet dat bezwaar zich voelen bij het meest centrale begrip in deze studie: de betekenis van een dubbelfunctie als indicator van de aard van de betrekking tussen twee bedrijven. Een systematische uiteenzetting ontbreekt, terwijl Schijf meer dan eens verzucht dat alleen bedrijfshistorisch bronnenonderzoek inzicht kan geven in de feitelijk werking en benutting van dubbelfuncties. Bij het benoemen van de beschreven relatiepatronen gebruikt Schijf vrij neutrale beschrijvende termen als 'overlegcircuit', maar vaak ook van toezicht, advisering, invloedsrelaties, belangengroepen of samenwerkingsverbanden (57, 75, 76, 80, 138, 140) zonder dat het bestaan van invloed, belangen of samenwerking wordt aangetoond. Het ontbreken van een dubbelfunctie kan een aanwijzing zijn voor het ontbreken van een samenwerking, maar ook voor bijzonder hechte samenwerking. Zo althans verklaart Schijf het ontbreken van een dubbelfunctie tussen de Rotterdamsche Lloyd en de Stoomvaart Maatschappij Nederland. Historisch gezien niet geheel juist, zoals uit de maritiem-historische literatuur bekend kan zijn. Ernstiger is dat dubbelzinnigheid van een indicator niet strookt met het uitgangspunt van netwerk-analyse.

In zijn slotbeschouwing schrijft Schijf aan het bestaan van het netwerk van relaties en contacten een dermate grote rol toe, dat er aan het einde van de negentiende eeuw nauwelijks sprake was van 'een zakenwereld gestuurd door de wetten van een vrijemarkteconomie'. Voor deze wel

zeer verregaande gevolgtrekking wordt geen enkel argument gegeven. Misschien gaat het hier alleen maar om een ongelukkige formulering, want het boek wordt door vele slordigheden ontsierd in spelling ('anderzinds', 168), feiten (handelsactiviteit door de Stoomvaart Maatschappij Nederland, 75), formules (dichtheid van een ongerichte graaf, 26) en formuleringen ('potentiële mogelijkheden', 129). Bovenstaande kritische opmerkingen doen niet af aan het feit dat Schijf met zijn beschrijving heeft bijgedragen tot meer kennis van de sociaal-economische elite in de aanloopfase van de industrialisatie in Nederland.

J. N. F. M. à Campo

P. J. van Strien, *Nederlandse psychologen en hun publiek. Een contextuele geschiedenis* (Assen: Van Gorcum, 1993, vii + 243 blz., ISBN 90 232 2842 1).

Dit boek is verschenen ter gelegenheid van het afscheid van Pieter van Strien als hoogleraar psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij in 1966 benoemd was als hoogleraar in de arbeidspsychologie. Enkele jaren eerder, in 1963 had hij reeds een aantal artikelen geschreven over Gerard Heymans (1857-1930), die in 1890 op drieëndertigjarige leeftijd te Groningen benoemd werd tot hoogleraar in de geschiedenis van de wijsbegeerte, logica, metafysica en zielkunde. Dat waren nog de tijden dat vrijwel iedere leerstoelhouder de interdisciplinariteit in persoon diende te zijn. Van Strien schetste hem nog vol ontzag als de grondlegger van het vak, die met name door de ontwikkeling van een aantal onderzoeksmethoden een richting wees die de psychologie als 'echte' wetenschap zou vestigen. Daarna was Van Strien vooral met zijn eigen vak bezig, maar vanaf de jaren tachtig zou hij een groot aantal artikelen publiceren over de geschiedenis van de psychologie in Nederland. Een aantal daarvan is bijeengenomen, bijgewerkt en voor deze uitgave in een logische volgorde geplaatst.

Vooraf moet gezegd worden dat het een boeiende bundel is, waarin met veel eruditie een ontwikkeling wordt geschetst die ertoe heeft geleid dat datgene wat ongeveer een eeuw geleden begon met één hoogleraar nu is uitgegroeid tot een discipline met naar schatting 20.000 beoefenaren — waarmee Nederland de hoogste psychologedichtheid ter wereld kent. Zowel over de veranderende inhoud van het psychologisch denken (bijvoorbeeld over 'karakter'), de methodenontwikkeling, als ook de onstuitbare differentiatie (met name de opkomst van de arbeidspsychologie en de grote populariteit van de klinische psychologie) en de harde professionaliseringsgevechten biedt Van Strien veel lezenswaardigs.

Bij het schetsen van deze ontwikkelingen heeft Van Strien gekozen voor twee metaforen, die als heuristische polen functioneerden: de werkplaats en het publiek. Met de eerste metafoor gaat hij vooral in op de constructieve kant van de wetenschap, waar een aantal mensen in levendige conversatie onderling bezig is oplossingen te verzinnen vooreen aantal grote problemen—daar zit ook de ontwikkeling van de methoden, de grote theorieën enzovoort. Met de tweede metafoor gaat hij het probleem te lijf dat er aan wetenschap een publiek element is verbonden, de problemen worden vanuit de samenleving aangereikt, oplossingen moeten als het ware verkocht worden aan de samenleving, al was het alleen maar omdat daar ook erkenning, statusen veel geld vandaan moeten komen. Vooral de aandacht voor deze laatste kant bracht hem tot zijn ondertitel: een contextuele geschiedenis.

Zoals gezegd, het is een boeiende bundel geworden. En toch niet in alle opzichten overtuigend. Wellicht schuilt het probleem vooral in het feit dat Van Strien zichzelf een soort tweefrontenslag op de hals haalt. Enerzijds heeft hij een grote belangstelling en waardering voor de geschiedenis,